

Анатолій Мельник

МЕЛЬНИК Анатолій Іванович — кандидат історичних наук, доцент, проректор Чернігівського державного інституту економіки і управління. Сфера наукових інтересів — соціальна філософія та філософія історії, методологія соціально-історичного пізнання.

СИНЕРГЕТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ П.КУЛІША

Засновники синергетики як науки, що сформувалась у другій половині ХХ ст., звичайно, не мали гадки про П. Куліша — українського мислителя і діяча на ниві освіти, який жив і творив у ХІХ столітті. Проте він належить до тих небагатьох українських «енергетистів», які тісно співпрацювали з І. Пулієм — українцем із Тернопільщини, що зробив значний внесок у розробку філософських та фізичних проблем радіаційно-енергетичних процесів. До того ж ґрунтовна обізнаність П. Куліша із тенденціями європейської філософії, науки й освіти давала йому можливість гідно оцінювати науково-світоглядні новації, як і потребу їхньої реалізації в навчально-педагогічній діяльності.

Загалом усі науково-освітні новації з другої половини ХІХ ст. в Європі прямо пов'язувалися із вченнями про еволюцію та прогрес. Вони стали також прикметою філософсько-освітніх поглядів П. Куліша, які він розвивав на ґрунті українознавства. Безпосереднє вивчення функціонування (прогресу) й еволюції суспільства він розглядав як основне завдання наукової історії та соціології, а філософське осмислення результатів їхніх досліджень вважав невід'ємним від науково-освітньої роботи у школі та за її межами. Крім того, орієнтація на еволюціонізм дала можливість П. Кулішеві близько підійти до виявлення синергетики самостановлення і самоорганізації суспільства в Україні, а без цього, на наш погляд, неможливе і вивчення історії як науки.

Зауважимо у зв'язку з цим, що розробляючи синергетику як науку, І. Пригожин звертає увагу на еволюціонізм Ч. Дарвіна як на різновид логіки пізнання дисипативних систем, що також вивчалися фізикою, хімією та біологією. Зокрема, І. Пригожин пише: «За теорією Дарвіна, спочатку настають спонтанні флуктуації видів, після чого вступає в силу відбір і починається незворотна біологічна еволюція. Як і в Больцмана, випадковість приводить до незворотності» [1, с.182]. Далі І. Пригожин підкреслює, що «дарвінівська еволюція асоціюється із самоорганізацією, з неухильно зростаючою складністю» [1, с.182]. Сама ж самоорганізація стає в такому разі результатом дисипації організмів. Адже завдяки пристосуванню до нових умов життя тільки частина з них набуває нових форм і способів існування, інша ж частина безповоротно втрачає здатність відтворюватися на шляху еволюції.

Важливо у зв'язку з цим підкреслити, що аналізуючи своєрідність дисипації в ході еволюції живих організмів, І. Пригожин сформулював певні методологічні передумови для переосмислення процесів, зафіксованих системою освіти та інтерпретованих в історії філософії і науки. Синергетична методологія дає можливість по-новому глянути і на розуміння П. Кулішем суспільства в річищі історії української філософії освіти, яке до цього часу залишається не дослідженим. Адже жодної публікації на цю тему немає, а філософська спадщина його, по суті, не вивчена належним чином. Тому не дивно, що зараз окремі автори вважають П. Куліша «спінозистом» або ж «позитивістом», хоча загалом логіка його думання досить близька до ідей синергізму.

Спробуємо обґрунтувати це положення, спираючись на основні поняття синергетичної методології. Зокрема, предметом нашого розгляду будуть питання організації суспільства як різновиду дисипативних систем, а також законів його функціонування у філософсько-освітніх поглядах П. Куліша.

Насамперед відзначимо, що міркуючи про дисипацію (втрату, розсіювання енергії й омертвіння) у складних системах і самих цих систем, І. Пригожин підкреслював, що це явище завжди пов'язане з випадковостями [2]. Випадок може докорінно змінити всю організацію, її функціонування, місце, напрямок і тривалість існування. Тому ставлення суб'єкта (людини) до

дисипативної системи специфічне тим, що нею неможливо керувати повністю. Дисипативні організації схильні до самовільних змін, а внутрішні зміни в їхніх межах не бувають симетричними (еквівалентними). Мала енергія здатна множитися і перетворюватися на більшу, але і значна енергія, навпаки, може давати незворотний мізерний результат. Проте в обох випадках має місце явище синергізму, тобто співдії, взаємодії та спрямованості в спільному напрямку розрізнених чи сполучених між собою частин і елементів системи, котрі рано чи пізно втрачають синергізм, переходять у стан безладдя і хаосу.

Дисипативна система, отже, є поняттям про таку складну систему, якій властивий синергізм і яка здатна еволюціонувати в бік ентропії — зв'язування або втрати енергії, а втрачаючи енергію — незворотно оновлюватися і знову громадити енергію та інформацію. Така система ніби пульсуюча, бо періодично здатна до самодіяльного й упорядкованого існування, а потім стає дезорганізованою і припиняє існування, якщо не спроможна реорганізуватися. Вона, наполягав І. Пригожин, відрізняється від динамічних (суто механічних) складних систем, де процеси можуть бути як незворотними, так і зворотними. Причому ентропія (завмирання, хаос руйнування) в організаціях обох типів лінійно наростає в напрямку майбутнього, а не минулого. Оскільки дисипативна організація принципово незворотна у своїх перемінах, а динамічна — незворотна і зворотна, то дисипативна система сумісна в аспекті незворотності із системою динамічною, проте не тотожна останній і не виводиться з неї.

Загалом же І. Пригожин вважав, що організація світу людей, включаючи й суспільний процес їхнього життя, являє собою взаємодію динамічних і дисипативних систем [3]. Дослідження в галузі природознавства, технологій, суспільствознавства та історії в цьому смислі охоплюють зміст систем обох типів. Вони різноманітні з точки зору своєї матерії, форми, способу, умов і тривалості буття. Причому праці І. Пригожина показують, що дослідження таких систем включає в себе антитетику: дисипація організації виявляється на тлі її динаміки, а її динаміка пізнається завдяки протиставленню хаосу дисипативності. Іноді в науковій літературі обидва аспекти об'єднуються поняттям «динамічний хаос», яке найчастіше використовується в дослідженнях суспільства в регіональному (локальному) і в глобальному масштабах [1, с.269].

Але якщо таке розуміння суспільства звичне для теперішнього філософсько-освітнього мислення, то ще півтора століття тому воно викликало заперечення і навіть неприйняття не тільки в Західній Європі, але і в Україні. Свідченням цього слугує ставлення української інтелігенції до філософсько-освітнього тлумачення суспільства П. Кулішем, котре, як зазначалося вище, розроблялося на ґрунті українознавства і значною мірою близьке до логіки пізнання дисипативних систем. Однією з ознак таких систем, відзначав І. Пригожин, є наявність у них двох взаємопов'язаних елементів — негативного і позитивного [4, с.75-77]. Негативність означає виключення, «заборону» процесів, що суперечать умовам та законам функціонування організації. Позитивність же полягає у «відборі», у конструктивності, що унеможлиблює рух системи в напрямку самоізоляції, тобто тільки до нагромадження ентропії і тим самим самознищення. Все це виявляється в ускладненнях, дисипативності і незворотності змін організації, що приводить її до стану біфуркації і випадкового порушення цього стану. Таке порушення змінює напрямок функціонування системи і склад її частин, тому що у випадку переходу точки біфуркації втрачається певна сукупність властивих їй елементів. Через це частина її «енергії життя» розсіюється в невідомості або нескінченності.

Власне в напрямку логіки такого розуміння суспільства рухалася й думка П. Куліша при дослідженні українського суспільства XVI — XVII ст. Сучасні йому дослідження історії українського суспільства він вважав перенасиченими поезією і тому мало придатними для задоволення потреб наукової освіти [5, с.207, 216]. Дійсна ж історія українського суспільства згаданого вище періоду полягає в тому, що в загальному суспільстві Речі Посполитої, до якого входила тоді Україна, присутні два моменти. Функціонально вони суголосні із розумінням позитивних і негативних моментів дисипативної системи, котрі виділяє І. Пригожин. Першим елементом організації суспільства П. Куліш вважав панування встановлених польсько-українською шляхтою юридичних законів. Вони забороняли всі види громадянської діяльності

українців, котрі суперечать таким законам, хоча ці дії узгоджувалися з українським культурно-звичаєвим правом.

Другим же моментом, з погляду П. Куліша, постає скерування реалізації в Україні законодавства Речі Посполитої в напрямку політико-соціальної та культурно-релігійної уніфікації, тобто в річище втрати, знецінення й ліквідації української політико-культурної totoжності. Функцію дисипації, тобто втрати енергії при вказаній організації суспільства, виконує влада шляхти. Вона прагнула уніфікувати і тим самим повністю контролювати українське суспільство як частину суспільства Речі Посполитої. Адже уніфікація, будучи виявом соціальної ентропії, специфічна тим, що створює умови для управління людьми за тими ж правилами, на підставі яких управляють неживими речами.

Тобто суспільство, у першому наближенні, витлумачується П. Кулішем як інформаційно-діяльна система або як «соціальний організм», єдність якого підтримується правочинністю. Юридична інформація поширюється від «голови» (уряду і шляхти) до «тулуба» (тобто до міщан, селян та інших соціальних станів суспільства Речі Посполитої, які П. Куліш означував поняттям «народ»). Причому вся система має здатність втрачати і забувати інформацію внаслідок її розсіювання, котре постає як ігнорування законів держави. Суть цього явища, досить переконливо з'ясована П. Кулішем, криється у співвідношенні законодавчої і повсякденної політико-практичної діяльності шляхти. Так, зібравшись на сейм, шляхта інтелектуально активізується і створює закони, котрі формально-інформаційно посилюють інтеграцію українців у суспільство Речі Посполитої. Але після сейму, роз'їхавшись у свої володіння, кожен шляхтич вибирав спосіб дій, котрий в основному суперечив як законності, так і умовностям політичного і морального становища українців. Тому ефект синергізму, що виявлявся під час створення нової інформації (законів), втрачався і перетворювався в хаос місцевої правотворчості шляхти, котра не узгоджувалася ні із сеймовим (державним) законодавством, ні з українським звичаєвим правом [7, с.324].

Організація суспільства Речі Посполитої у світобаченні П. Куліша, таким чином, набувала всіх ознак дисипативної системи, насиченої хронічними флуктуаціями і посиленням періодичних біфуркацій. Вони усувалися як випадками повстань селян, козаків і міщан, так і посиленням репресій влади проти невдоволеного нею українського населення. Тобто опис П. Кулішем суспільства Речі Посполитої та перебуваючого в його складі українського суспільства, по суті, виявляється істотно наближеним до типових ознак дисипативної системи, теорію якої розробляв І. Пригожин, його співробітники й послідовники.

Необхідно підкреслити, що П. Куліш аналізував також і динамічну (механічну) версію суспільства, ураховуючи специфіку Московського царства, а далі — Російської імперії. Маємо на увазі те, що суспільство Московського царства П. Куліш пояснював притаманним йому «прогресом», котрий виявлявся у вигляді механічного підкорення, приєднання і встановлення монархічного панування над сусідніми для росіян народами. Такий процес організації суспільства П. Куліш вважав перспективним остільки, оскільки він забезпечував «порядок», у тому числі і в Україні, а згодом і в Польщі. Проте він виявився несправедливим і безглуздим щодо до українського суспільства, руйнував властиві йому культурно-правові засади. Тим самим П. Куліш визнавав, що «прогрес» Російської імперії, тобто її механіко-динамічна (монархічно-колоніальна) організація загрожує українському суспільству руйнуванням і зникненням. Тому вільно чи невольно, але П. Куліш змушений був відступати від намагань розглядати Російську імперію як динамічну систему, а схилився описувати її як організацію, де панує «динамічний хаос», отже, інформаційно-енергетична дисипативність.

Аналізуючи суспільство Речі Посполитої, як і суспільства Російської імперії, П. Куліш знову стикався із проблемою синергетичної дисипативності. Вона в суспільстві набуває форми суперечності між результатом і енергетико-інформаційними втратами, а також постає як питання про спеціальні обмеження та їхні наслідки, що виявляються в соціально-політичній нестабільності. Через це можна вважати, що П. Куліш в умовах другої половини XIX ст. досить близько підійшов до розуміння організації суспільства як нестабільної системи, хоча у філософії, науковій теорії та освіті тоді безроздільно панували ідеї класичної динаміки. Вона

вимагала розглядати еволюцію суспільства як рух «щаблями прогресу» до певного ідеалу. Сам П. Куліш поділяв такий погляд, хоча й не був цілком упевнений у його універсальності. Тому підстави організації суспільства він пов'язує не тільки із прагненням реалізувати ідеал, а також з орієнтаціями на два типи законів, яким має відповідати ця організація: на закони живих організмів і закони існування суспільства.

Такі закони у творах П. Куліша постають як специфічним чином пов'язані між собою «пункти», котрі сучасна синергетика визначає як «аттрактори», навколо яких функціонують події і тим самим відбувається самоформування організації, тобто перехід від безладдя до порядку. Проте головна проблема пізнання суспільства, з погляду П. Куліша, полягає у невизначеності початкових умов і обставин. Колії суспільного буття перед дослідником постають створеними «тріхами темними, незнаними» [6, с.259]. Через це і в освіті завжди існує питання про те, яким чином будувати розповідь про суспільство, на які підстави спирати гуманітарне навчання. Адже якщо суспільна основа — це колії незнання, то апелювати в такому разі до «початкових умов системи», як це властиво класичним дослідженням у природознавстві й суспільствознавстві, виявляється неможливим.

Глибоко усвідомлюючи це, П. Куліш обрав інший метод пізнання, котрий можна умовно визначити як метод виділення суспільно-родових констант, стрижень яких утворює «закон біологічний» [6, с.370]. Під цим законом він має на увазі не життєвий цикл людини від її індивідуального народження до смерті, а «впертість природи», що виявляється у відтворенні людей одного і того ж антропологічного типу, тобто людей «однорідної сили» [6, с.371]. Факт такого відтворення П. Куліш розглядав і як закон, і як підставу природної диференціації людей на різні народи, котрі своє світоіснування реалізують у формах створення (самоформування) суспільства-спільноти. Причому самоформування здійснюється завдяки функціонуванню таких законів суспільства, якими є «закон росту випадку», «закон сильної натури» і «закон центру» [6, с.416-417].

Під законом росту випадку розуміється перехід певного нового покоління зі стану природної недиференційованості до стану диференціації за фізичними та інтелектуально-пізнавальними здібностями. Понятійно цей перехід у сучасній синергетичній теорії відповідає перетворенню дисипативної системи від визначених початкових умов до стану хаосу і появи аттрактора. Проте П. Куліш пояснює цей перехід, уподібнюючи його розростанню лісу і лісової пожежі. Суть його пояснення зводиться до такої алегорії.

Ліс, як певна організація, може започаткуватися випадковою насінною, що потрапила на безлісся і проросла, утворивши деревце. Перетворившись на плодоносне, дерево спорадично, від випадку до випадку оточує себе своїми «дітьми» — безладною сумою молодих дерев. Весь такий процес утворює суть закону росту випадку. Під ним, як бачимо, П. Куліш розуміє своєрідний просторово-часовий континуум випадків росту і поширення однорідного. Він має одне начало, котре обов'язково (необхідно) створює «розкид» або «розсіювання» подій, що якісно тотожні і кількісно відмінні одночасно. Так триває до того моменту, коли «центр» — плодоносне дерево-початківець — діяльне і сильне.

Коли ж його життєздатність слабне, зазначає П. Куліш, тоді із середовища малих деревець-«ровесників» стрімко виділяється якесь одне. Воно, зрештою, і стає новим «центром», що ширить насіння дерева далі, домінуючи своїми здібностями над іншими. Отже, до нього переходить «центр» заліснення, і саме воно функціонує як нова «сильна натура». Причому аналогія П. Куліша між формуванням організації лісу і формуванням організації суспільства на цьому завершується, тому що далі виникає проблема «лісової пожежі».

Мається на увазі та обставина, що в суспільстві закон сильної натури, яка водночас уособлює дію закону «центру» його самоорганізації, — це періодичність випадків появи такої особи, яка започатковує якісно нову парадигму (спосіб) життєтворчості. Саме в річищі життєтворчості такої особи реорганізується суспільство, його державний і звичаєвий порядок. Вона з'являється в суспільстві як випадкова іскра, що викликає лісову пожежу. Причому особистість такої суспільної значущості з'являється в ситуації загального зростаючого безладдя (біфуркації), що завжди містить у собі масу альтернатив і насичене найрізноманітнішими

суспільними проектами, реалізація яких лише посилює хаос. Крім того, це також і момент «багатоцентричності», диференціації суспільства на підставі різних ознак — власності, влади, вірувань, освіти та інших. Особи, які утворюють вершини, піки такої диференціації, постають водночас живими символами хаосу суспільних суперечностей. Але одні особи в обстановці безладдя діють згідно із законом зростання і занепаду, а інші — згідно із законом загальності та зв'язку частин суспільства в напрямку самоорганізації.

Тобто суспільну біфуркацію (конкуренцію альтернатив) П. Куліш розглядає в плані взаємодії випадкового і загального (а не необхідного, якому в сучасній синергетиці протиставляється випадковість). Випадкове тут може прискорювати або уповільнювати самоорганізацію, коли загальне, будучи також випадковим за своїм походженням, змінює напрямок і якість суспільного перетворення. Через це воно набуває форми взаємодії різнотипних випадковостей, котрі дають певний незворотний результат. П. Куліш виявляє таку логіку становлення самоорганізації суспільства, аналізуючи взаємодії П. Конашевича-Сагайдачного та І. Борецького в українській ситуації першої половини XVII ст. [6, с.204].

Гетьман П. Конашевич-Сагайдачний, з погляду П. Куліша, був «рибалтом», тобто освіченою особою, яка мала талант організатора і воєначальника безграмотної і малорелігійної маси запорізьких козаків. Козаки — це один із соціальних станів українського суспільства XVII ст., а тому Сагайдачний, як їхній провідник і воєначальник, у цілому мислив у межах світоглядних понять цього стану. Тому він хоча і був дотичним до загальноукраїнських проблем, все-таки не зміг їх сформулювати, а тим більше привернути увагу до них українського суспільства і спрямувати енергію українців на їх вирішення.

Але дотичність до загальноукраїнських проблем, на думку П. Куліша, дала змогу Сагайдачному вивести на загальноукраїнський простір І. Борецького, який спирався не лише на козацтво та духовенство, але і на «середній клас» — міщанство. Ставши символом загальних запитів і зв'язку провідних станів українства XVII ст., І. Борецький діяв згідно із законом загальності і зв'язку явищ, а Сагайдачний діяв згідно із законом зростання і занепаду: створивши могутню організацію козацтва, він не залишив після себе наступників, і ця організація розпалася на окремі групи. Започаткована І. Борецьким справа об'єднання українського населення продовжилася і після його смерті.

Зрештою, обидва закони становлення саморганізації, з погляду П. Куліша, доповнюються «законом переказу» і традицією як зв'язком законів-звичаїв [7, с.431]. Реалізація закону переказу — це, власне, функція освітнього процесу, в якому бере участь маса різних творців знань та національних легенд, вершину якої утворюють науковці і поети. Одночасно закони-звичаї функціонують як правила повсякденної діяльності, як національна традиція. Причому «закон біологічний» — відтворення людей певного антропологічного типу — виявляється у філософії П. Куліша загальною вихідною антропогенною умовою існування суспільства, а «закон переказу» і традиція, тобто система освіти, утворюють культурогенну основу суспільства. Функціональність цих законів, як і всіх інших властивих суспільству законів, визначається мовою, котра і постає кінцевим результатом саморганізації суспільства. Втрачаючи власну мову, суспільство зникає.

Разом з тим П. Куліш визнавав значущість природно-економічного детермінізму, але не в плані причинно-наслідкового зв'язку, як це пропонував у другій половині XIX ст. К. Маркс, тобто не в сенсі «руху до комунізму». Природно-економічний детермінізм П. Куліш витлумачував як теоретичний спосіб пояснення суспільних процесів та управління ними. Зокрема, володіння, привласнення природних ресурсів, у тому числі здібностей людей як природних тіл, створює умови для панування над людьми й управління їхнім життям [5, с.389].

Отже, суспільний синергізм, як можна зробити висновок з аналізу питань самоорганізації суспільства в контексті філософії освіти П. Куліша, не цурається законів і тим самим може бути певним чином прогнозованим і регульованим. Тому організація суспільства хоча і має фундаментальні властивості дисипативної системи, проте функціонує інакше, ніж, наприклад, фізичні чи хімічні дисипативні системи. Самоорганізація суспільства можлива при одночасній синергетиці дії як вказаних П. Кулішем, так і інших регуляторів. Обмеження дії якоїсь із них

викликає наростаюче безладдя, стан суспільної біфуркації, що завершується переходом до якісно іншої організації або до руйнування суспільства.

Процес руйнування організації суспільства набуває форми «подвійної петлі», коли два (і більше) альтернативних центрів-аттракторів прагнуть самоізоляції, тобто розпаду загальності, маючи мету її збереження (реформи). Аналізуючи співвідношення «центрів» шляхти, козацтва, духовенства і міщанства в межах України і Речі Посполитої, П. Куліш показав, зокрема, що кожен центр (польська влада, запорізькі гетьмани, єпископи і міські управи) прагне посилитися за рахунок зовнішніх союзників. Результатом же для суспільства є «самопридушення» відповідного центру за допомогою створеного ним же зашморгу, тобто він потрапляє у підпорядкування владі певного союзника. Осмислюючи питання викладання історії організації українського суспільства в системі освіти, П. Куліш робить висновок: народи живуть за законами природи, а мудрість навчання правителів полягає в тому, щоб вони не розбилися, зазіхаючи на закони природної організації суспільства [7, с.411].

Змістом суспільної самоорганізації, тобто переходу від безладдя до відносної впорядкованості, постає в цьому смислі для П. Куліша природовідповідність, котра функціонує загальним вектором і центром (аттрактором) життєдіяльності людей у суспільстві. Такий погляд зближує П. Куліша із сучасною філософією історичної освіти, однією із провідних засад якої постає природовідповідність.

Література

1. *Пригожин И., Стенгер И.* Порядок из хаоса. — М., 1986.
2. *Пригожин И.* Философия неустойчивости // Вопросы философии. — №6. — 1991.
3. *Лук'янець В.С.* Техніко-науковий активізм та його вплив на світоглядний інтер'єр екологічної ери // Практична філософія. — №2. — 2003.
4. *Куліш П.* Хутірська філософія і віддалена від світу поезія // Хроніка 2000. — №5. — 1993.
5. *Куліш П.А.* Історія возсоединенія Руси. — С.-Пб., 1874. — Т.1.
6. *Куліш П.А.* Історія возсоединенія Руси. — С.-Пб., 1874. — Т.2.
7. Твори Пантелеймона Куліша. Гісторія, література і інша проза. — Львів, 1910.

Надійшла до редакції 4.03.2005 р.